НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 95
(17896)

2010 чылдың
август 10,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

ТЫВА: озулдениң базымнары

ШУПТУВУСКА ХЕРЕК БАССЕЙН

Эрткен чылдың ноябрь айда эштир бассейнниг спорт комплекизин тудары-биле акша-хөреңгини чурттуң беш университединге тускайлаар дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Оларның аразынга Тыва Республика база кирген.

Комплекстиң ниити хевири.

Тываның күрүне университе-иң күш-культура кадыкшылга плекизиниң таваан салырының лалынга Тыва Республиканың ааның Даргазы Шолбан Кара- киришкен. Ол «Россия, бурун-р! Тыва, бурунгаар!» деп сөс-ни бижээн саазынны тураскаал сулага суп каан, ону тудугнуң аанга шыгжаан.

— Республика девискээринге ка хөй спорт тудугларының төле-елдерин кылган бис, оларның эң ту бо тудуг — деп, Шолбан Кара- чугаалаан.— «500 бассейн» деп тийжи төлевилелди кады ак-ландырыышкын аргазы-биле тандырып турар. Ооң 50 хуузун дералдыг бюджеттен бээр, 25 зун регион бюджеди, артканын эди өөредилге чери боду ылаар. Чазактың тускайлаар шазын апрель айда-ла берипкен с. Ол акшаны Капитал тудуг эрге-ли дериг-херекселдер садары-ле керээлиг организацияларже лчиткен. Аукцион эрттирген бис, ик» деп КХН бо ажылды кылыр лган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чыл төнчүзүнге чедир Австриядан эккелген дериг-херекселдиг чаа спорт комплекизин ажыдарынга бүгү байдалдар тургустунган.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдуң кыйгырыглыг сөстерни бижип турары.

Спорттуң массалыг хевирин, ылаңгыя эжиндириишкинни «Чаңгыс демниг Россия» партиязы деткип турары өөрүнчүг. Сугга эштирге кижиниң, ылаңгыя бичии уругларның кадыкшылынга дыка эки болуру билдингир.

ТКУ-да бассейн дээрге Кызыл хоорайда ийи дугаары болур. Баштайгызы — Иван Ярыгин аттыг спорт комплекизинде туттунган. Шагаан-Арыг хоорайга бассейн тудуун кылып эгелээн.

Чаа хевирниң бо бассейнинге чаштарны эштиринге өөредир, ол ышкаш улуг назылыг кижилер ону кадыкшылды быжыглап эштиринге база ажыглаар. Ооң узун-доора дурту 25х16 метр, ханызы 1 метр 80 см болур. Ханаларын шойдан шуткуур.

Ол бассейнни чаа хевирниң кылдыр кылдынар деп специалистер санап турарлар. Шак ындыг тудугну Европага 1970 чылдан бээр кылып эгелээн.

— Бо дээрге шуптувуска херек бассейн-дир — деп, ТКУ-нуң күш-культура болгаш спорт факультединиң деканы, педагогика эртемнериниң доктору, профессор Херел-оол Ооржак чугаалаан. — Ооң кол херээ кылдыр дээди эртемниг специалистерни белеткээринге ажыглаары чугаажок. Олар өске кижилерни эштиринге өөредир хүлээлгелиг болгай. Спорттуң бо хевириниң кадыкшылга улуг ужур-дузалыын барымдаалааш, ону хонукта 12 шак дургузунда куруг тургуспазын аазаар-дыр бис.

Төлевилел езугаар ук бассейн хары угда 64 кижини хүлээп ап шыдаар. Бирги каътка тон азар чер, хеп уштур өрээлдер, эмчи кабинеди, душтаныр өрээлдер болгаш өске-даа черлер турар. Ийиги каътка буфет болгаш өске-даа эргежок чугула чүүлдер турар. Тудугнуң ниити шөлү 1325 дөрбелчин метр.

Эрткен чылдың декабрь айда Росспорт федералдыг тускай сорулгалыг программа езугаар Тывага Иван Ярыгин аттыг спорт комплекизинде бассейнни катап тургузарынга 40 млн. рубльди база тускайлаан. Ол ажылдар ам эгелээн.

Светлана ООРЖАК.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тудугнуң таваан салып эгелээн.

ДЕТКИМЧЕНИҢ ХОЛУН СУНУП...

Россияның төп регионнарында өрт айыылынга таварышканнарга гуманитарлыг дузаның чыылдазы Тывада эгелээн

Россияның төп регионнарының бойдустуң өрт халавынга таварышкаш когарааннарга гуманитарлыг дуза көргүзер талазы-биле акцияны «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тыва регион салбырының идепкейи-биле эгелээн.

Өртке таварышканнарже чорудар эт-херекселдиң чыылдазын партияның Улусчу чогаадылга бажыңында ажылдаар өрээлинде чорудуп турар. Эки тура-биле акша шилчидер дээн кижилерге банкыда агар санны ажыткан.

Арга-арыг өрттеринден когараанңарга дуза көргүзеринче «Чаңгыс демниг Россия» партиязының удуртукчузу Владимир Путин бүгү политиктиг партияларны кыйгырган, удуртукчузунуң кыйгырыынга бистиң партиявыс хамыкты мурнай харыылаан деп, Эрес Сонам уламчылаан. Партияның Дээди чөвүлелиниң даргазы Борис Грызлов чаңгыс партияда өөрүнче кыйгырыг үндүрген. «Россияда өрттер элээн каш неделя дургузунда үргүлчүлеп тур. Арга-арыг, торфтуг черлер өрттенип, каш-ла минута дургузунда бүдүн-бүдүн суурларны хуюктап тур. 14 регион өрттен когараан, 2000 хире бажыңнар хып калган. Улустуң човулаңын үлежиринче партияда өөрүмнү кыйгырып тур мен» — деп, ол медеглээн.

Банкыда ажыттынган саннарга кирген акша өртке таварышкан кижилерниң бажыңнарын тударынга, оларның сентябрь 1-де школа баар уругларының идик-хевин, өг-бүлеге эргежок чугула эт-херекселдерни садарынга чарыгдаттынар.

Август 2-де Россияның Президентизи Дмитрий Медведев Россияның чеди регионнарынга: Марий Эл Республикага, Мордовия Республикага, Владимир, Воронеж, Москва, Нижегород болгаш Рязань областарынга онза байдалдарны чарлаар дугайында Чарлык-ка ат салган.

Банкыда тускай агар санның реквизиттери:

Алыкчы:
ИНН 7709312370
КПП 770901001
МОФ поддержки партии «Единая Россия»
Алыкчының банкызы:
АКБ «ПЕРЕСВЕТ» (ЗАО)
г. Москва
к/с 30101810700000000359
БИК 044585259
Р/с 40703810000010000185
Төлевирниң сорулгазы
2010 чылдың чайынында өрттен когарааннарга эки тураның дузаламчызы.
НӨҮ тыртпас.

«Тува-Онлайн».

ПАРОМ АЙТЫРЫГЛАРЫ ШИИТПИРЛЕТТИНЕР

(Оларга хамаарыштыр негелделер күштелген)

Тывага 2011-2012 чылдарда паромнарның айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле республика программазын хүлээп алыр. Бо шиитпирни ТР-ниң Чазааның Даргазы Барыын Сибирьниң транспорт прокурору Сергей Феоктистовтуң киржилгези-биле август 6-да эрткен хуралдың соонда хүлээп алган.

Ук хуралга Кол федералдыг инспектор А.С. Попов, ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргит, ТР-ниң прокурору П.В.Бухтояров, Транспорт адырында хайгаарал талазы-биле федералдыг албанының далай болгаш хем күрүне хайгааралының Енисей эргелелиниң даргазы Ю.Рязанов база Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем кожууннарның удуртукчулары киришкен.

Суг кодекизиниң өскерилгени-биле холбаштыр паромнарга негелделер шыңгыыраан, оларны сугга чоруур чүүлдерге деңнээни-биле олар чогуур техниктиг документациялыг болур, а паромнуң шкипери (башкарыкчызы) — мергежил талазы-биле тускай шынзылгалыг болур ужурлуг. Тывада ниити узуну 7600 км хемчээлдиг он-он улуг болгаш биче хемнер бар болгаш паромнар (кежиглер), шынап-ла, «амыдыралдың оруктары» болган. Олар шупту 70-80 чылдарда-ла, хөй кезиинде улусчу арга-биле туттунуп турган. Оларның хөй кезии төлевилел-техниктиг документациязы чок. А ол дээрге ону ажыглаарынга белениниң чөпшээрелин бээринде болгаш ону Күрүнениң даңзызынга бүрүткээриниң кол негелдези болур.

Суг аргыжылгазы үениң эгезинде Абаканның транспорт прокуратуразының кедүргени Тываның паромнарының берге байдалының айтырыы болгаш чөпшээредилге бижик чок кежириглерниң ажылын хорааны «улуг черден» 18 муң хире кижини ыраткан. Оларже чедерде долганып чорууру, чедери берге черлерниң кыры-биле хөй-хөй километр оруктарны ажыглаары июнь айда, үер үезиниң берге байдалында база болдунмас болу берген турган. Чижээ, Каа-Хем кожууннуң өөреникчилериниң ЕГЭ дужаары болдунмас чыгыы апарган турган.

Паромнарны камгалал, якорь база өске-даа чогуур ужурлуг чүүлдер-биле хандырарының талазы-биле хайгаарал органнарының негелделериниң чамдык кезии күүсеттинген, ынчалза-даа техниктиг документация-биле хандырылгазы 2010 чылдың бюджединде көрдүнмээн улуг акша-хөреңги киириштирери негеттинип келген. Чаа паромнар бүдүрүлгезиниң өртээ, заводтуң айтып турары-биле, 4 млн. рубльден 18 млн. рубль чедир акша боор.

«Кижилерниң айыыл чок чоруу — эрге-чагырга органнарының ажылында кол сорулгаларның бирээзи. Ынчалза-даа каш-каш он чылдар дургузунда чыглып келген турган айтырыгны чаңгыс үениң дургузунда хары угда шиитпирлептери болдунмас. Маңаа ийи чылда чорудар кылдыр көрдүнген мөөң хемчеглер херек. Ынчалзажок кижилерниң автотранспорт-биле аргыжылгазын база девискээрлерге чедип болур аргазын кызыгаарлаар эргевис чок. Ынчангаш бо айтырыгны бот-боттарынга чергелештир кылдыр шиитпирлээри чугула. Тус чер чагырга органнары шкиперлерниң (башкарыкчыларның) мергежил талазы-биле белеткелин хандырар, паромнарның чедерчетпес чүүлдерин четчелээр база оларның чогуур ужурлуг ажыглалы дээш харыысалгалыг кижилерни тургузар ужурлуг. ТР-ниң Орук, транспорт болгаш харылзаа яамызы тускай сорулгалыг программаны ажылдап кылыр болгаш септээри безин берге болу берген байдалдыг паромнарның бүдүрүлгезин хандырар. Бо ажыл дээрге хайгаарал органнары-биле сырый кады ажылдажылгалыг үе-чада аайы-биле чарып каан хемчеглер болур ужурлуг» — деп, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол онзалап демдеглээн.

Барыын Сибирьниң транспорт прокурору Сергей Феоктистов бодунуң чугаазын :«Тывада паромнарның социал кол ужур-утказын эки медереп билип тур бис. Олар чамдык таварылгаларда аргыжылганың чаңгыс аргазы болуп кээр. Прокуратураның шыңгыы негелдези ук ведомствонуң сонуургалын камгалаар дээш эвес, а амгы үениң негелдезин база кижилерниң айыыл чок чоруун хандырарынга көрдүнген» — деп сөстер-биле эгелээн. Ол суг-биле аргыжылганың сезонун уламчылаар дээрзинге чөпшээрешкен, ынчалза-даа ол талазы-биле бо чоокку үениң кол сорулгаларын тодаргайы-биле айыткан: паромнарның ажылынга шынзылгазы бар кижилерни хаара тудар, азы болза, шак ындыг ажыл-чорудулганы чорудуп турар организациялар-биле керээ чарып алыр; паром ажыл-агыйының санаашкынын чорудар болгаш ээ чок паромнарны тус чер чагырга органнары боттарының балансызынга тургузар; септелге чорударының негелдези бар черлерниң тускай мергежилдиг кижилерин хаара тудуп тургаш, дарый септелгезин чорудар, Суг даңзызы-биле ажыл-херекти тургузар. Транспорт адырының талазы-биле хайгаарал албанының далай болгаш хем хайгааралының күрүнениң Енисей эргелелинге тускай даалга — бо адырда монополистерниң өртектерин өстүре бербезин хайгаараар.

Июль айда паромнарның шинчилелдерин Красноярскиниң хем пароходствозу болгаш «Судопроект» КХН-ни чорудуп турганын сагындырып каалы. Оларның экспертери-биле техниктиг шынзылга актылары тургустунган, оларга үндезилеп, паромнарны техниктиг негелделерге дүүштүрериниң талазы-биле хемчеглер ажылдап кылдынган болуп турар. Бирги ээлчегде олар бүгү-ле бар, оларның иштинде сугга салдаар дугуйлар болгаш тускай жилеттер база эштир чүүлдер-биле хандыртынган турар ужурлуг. Паромнарга дүрген медээ бээр рациялар, чаңнык чайладыр чүүлдер турар ужурлуг, ол ышкаш кижилер турар черлерин демир манзалар-биле кошкан турар, паромнарның кырын долгандыр ка-

жаалаан чүүлдерниң беди
метрден чавыс эвес кылды
зар, паромнарның эрик кы
доктаар дериг-херексе
болгаш оларның дугуйла
быжыглаар, якорьларны т
дээш, оон-даа өске хем
алыр ужурлуг.

«Хайгаарал органында
сагыш билиишкинин тып ал
база ол шиитпирлерни кижи
сонуургалынга, чүгле саа
рынга эвес кылдыр хүлээп
ганы эки-дир. Ол чугула б
рар. Бистерден хамааржыр
ужурлуг чүүлдерни бис
бис» — деп, Каа-Хем кож
удуртукчузу Александр Ш
чугаалаан. «Эйлиг-Хем ке
суурну болгаш ооң көдэ
агый черлерин тудуштуру
амыдыралдың оруу-дур.
лерни хемелерге кежирер
дээрге оларны оон-даа
айыылга чедирери болуп т
Эйлиг-Хемде амгы үеде ч
тиг-сааттыг херээжен кижи
саны 16. Ынчангаш паром
гузары — чурттальганың ай
дыр. Ол хамаанчок, мал ч
белеткели, чурттакчылыг ч
кышка белеткел ажылдары
даш сөөртүлгези эгелээн. Ш
дыг чүъктерни хеме-биле к
— улуг айыылдыг чорук-тур
Улуг-Хем кожууннуң чагыр
газы Илья Сендин база чуг

Бо хүнде республика
паром-кежиглери ажылда
дээрзин сагындырып каалы
ның үжү — Кара-Хаактың
Хемниң болгаш Дерзиг-А
кежиглери «Тыва автоорук
мобиль оруктар эргелел
маарҗыр, а Тожу болгаш С
паромнары муниципалды
нелде турар.

Дина

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛ ТУРГУСТУНГАН

(Курорт-санаторийлерге уруглар дыштаныылгазы)

Бистиң кышкы, соок үелери узун, чайгы, изиг өйү кыска республикавыска чайгы үеде чон бодунуң база ажы-төлүнүң кадыкшылын быжыглап, хүнден, бойдустан энергия-күш алырын кызыдар болур. Ынчангаш чайгы үеде аржааннап, санаторий-курорттар барып, азы чайгы дыштаныылга лагерьлеринге уругларының кадыкшылын быжыглап алыры-биле ийи-үш хире неделя үезин чарыгдаар.

Тыва Республиканын Кадык камгалал яамызы 2010 чылдан эгелеп республикада чурттап турар бичии уругларның кадыкшылын санаторий-курорт черлеринге быжыглаар, чедир эмнээр талазы-биле ажылды баштап чорудар болган. Ынчангаш бистиң уругларывыстың кайы хире дыштанып, эмненип турарының дугайында каш айтырыгдан Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының педиатрия талазы-биле кол специализи Эренмаа Алдын-ооловна Ондарга салып көрээлиңер.

— Эренмаа Алдын-ооловна, бистиң республикавыстың бичии уруглары кайы-кайы санаторийлерде дыштанып, кадыын быжыглап турар ирги?

— Эрткен 2009 чылга чедир бичии уругларны санаторий-курорттарже Социал камгаладылга фондузун дамчыштыр чорудуп турган болгай. Россияда чоруп турар экономиктиг болгаш социал амыдыралдың чаартылгалары-биле бо чылдан эгелеп ук ажылды бистиң яамывыс чорудуп эгелээн. Санаторий-курорттарга дыштаныылга эвээш эвес өртек-үнелиг болурун билир бис. Ук чарыгдалдарны ийи курлавырдан чорудуп турар: федералдыг болгаш республика бюджединден. Тодаргайлаар болза, бистиң уругларывыс бирээде, федералдыг акша-хөреңгиге саттынган путевкалар-биле Россияның Кадык камгалал, социал хөгжүлде яамызының эргелелиниң адаанда турар санаторий-курорт черлеринге дыштаныр аргалыг болган, ийиде, республика бюджединден акша-хөреңгиге саттынган путевкалар-биле тускай мөөрейлерге тиилээш, күрүне керээзи чарып алган санаторий-курорттарга дыштанып турар. Ынчангаш, уругларның санаторийге эмненип, дыштаныр талазы-биле таарымчалыг байдал тургустунган деп болур.

Республиканың Кадык камгалал яамызы бо чылын Хакасияда «Туманный», Красноярскиде «Тесь» санаторийлери, Тывада «Чедер» курорт-биле күрүне керээлерин чарган. Бо эрткен чартык чыл дургузунда санаторийлерге, курортка 427 бичии уруглар дыштаныр аргалыг болган. Үстүнде айыткан санаторийлерже Тываның уругларының дыштанганы дээш республика бюджединден 5,6 млн. рубльди шилчиткен.

Оон аңгыда республиканың бичии уруглары 11 федералдыг санаторийлерге база дыштанганнар: «Шира хөл», «Белокуриха», «Семашко аттыг бичии уруглар санаторийи», «Вулан», «Васильевское», «Русское поле», «Юность», «Отдых», «Горькое хөл», «Шафраново», «Голубая волна». Ниитизи-биле бо санаторийлерге эрткен алды ай дургузунда Тывадан 686 бичии уруглар кадыкшылын быжыглап, дыштанып алган. Эрткен чылдың алды айынга деңнээрге, бо чылын федералдыг санаторийлерже кадыкшылын быжыглааш келген уругларнын саны чеди катап улгаткан болуп турар.

Ынчангаш чылдан чылче санаторий-курорттарже Тывадан чоруп турар уругларның саны көвүдеп турарын демдеглеп каайн. Бир талазында республиканың Кадык камгалал яамызының бо ажылды шапкынчыдарынга санаторийлерже аарыг улусту чедир эмнедир кылдыр чорударда Интернет четкизин дамчыштыр ажылды чорудуп турар апарганы улуг салдарын чедирген. Оон аңгыда, бичии уругларны санаторийлерже чорудар ажылды республиканың Кадык камгалал яамызынга хүлээткени база ооң саң-хөө хандырылгазын республика бюджедин дамчыштыр чорудуп эгелээни-биле база холбашкан.

— Ук санаторийлерже путевка алырынга тускай негелделер база турар ыйнаан?

— Санаторийлерге уруглар анаа-ла дыштанып эвес, а кандыг-бир аарыгның уржуу-биле кошкай берген кадыкшылын быжыглап алыры-биле чоруп турар дээрзин демдеглеп каары чугула. Бичии

уругну санаторийже чоруд
дугайында шиитпирни эмн
ри, эмнеп турар эмчизи ш
лээр ужурлуг. Олар тускай ш
га бижикти бээр, дараазың
ие Кадык камгалал яам
келгеш, билдирииишкин к
Дараазында ук шиитпирни
тургустунган тускай комис
дыткаар. Тодаргайлаар бо
чылын ижин-хырын аары
тыныш органнарының, ЛОР
нарының, сөөк-даяк аары
нерв системазының болгаш
дамыр аарыглары-биле хол
кадыкшылы кошкай берген
уругларны дыштандырып ч
турар бис. Уруглар чуртта
девискээриниң эмнелге ч
диспансерлиг хайгааралда
болур ужурлуг. Хар-назы т
биле алыр болза, 7-15 хар и
уругларны бүдүн чыл ажылд
наторлуг-кадыкшылга лаг
ринче, а бичии уруглар сана
леринче 4-15 харлыг уру
чорудары көрдүнген.

— Путевкалар халас
а орук өртээн кым төлээр

— Аай-дедир орук чар
дары ада-иелерге онаажы
Ынчангаш ажы-төлүн сана
курорт чорударын шиитпир
ган ада-ие орук чарыгдалда
дугайында база бодап алган
күзенчиг.

— Интервью берге
дээш четтирдим.

Надежд
чугаала

ЭЗЕҢГИ-ХӨЛ — ТӨРЕ-ХӨЛҮМ

үрелчиннер аразындан лдеңчиңнеп көстүп келир ңгүн дамды адышта дег, ндүлчүңнээн Төре-Хөлүм. зиннимниң уран-шимээ — еңги-Хөл — Төре-Хөлүм.
(Алдын-кыс Комбу.)

рак четпес бүүрелчиннер, с кызыл элезиннер аразын- и чок ак-көк арыг дээрниң көстүп келир. Эрзин кожуун- аза бир чоргааралы болур Хөл Эрзин суурдан үнгеш, урнуу чүкте Тес-Хемниң ол нда 20 хире километр черде Бурун шаанда бо хөл өске турган.

ва кижилерниң Соян дээр Тес-Хемниң мурнуу эриин- гей азы Хаан-Көгей сынынга чурттап чораан. Шаанда ар мал одарладыр оът-сигенниг, суг-суггаттыг черлер дээш, тыва чоннуң шаандан бээр чурттап чораан черлерин былаажы берген дижир чүве. Маргылдааны ук черниң эрге-чагыргазы үзүп-шиидип, шиитпирлеп чадапкааш, Манчы хаан черинге четкен.

Ол чаргылдажыышкынга тыва чонну Бүргүтей чаңгы деп Соян кижи баштап чораан.

Хаан черинге чаргызын үстүрүп алыр дээш чеде бээрге:

— Кандыг черлер дээш чаргычаалы үндүрүп келген улус силер? — деп, хаан Бүргүтейден айтырган.

Бүргүтей бараалгааштың:

—Хаан-Көгей биле Агар деп ийи тейниң аразында эзеңги тавaa хире хөл дээш. Ол бистиң, тыва чоннуң, ада-өгбелериниң шагдан бээр чурттап келген чери чүве ийин, хаан — деп, Бүргүтей харыылап-тыр эвеспе.

—Кайы хире хөл дидиң? — деп, хаан айтырган.

Бүргүтей олургаш:

—Терийн таваг шиг, эзеңги тавaa хире хөл — деп, харыылаан.

Оон бээр-ле ол хөлдү Төрээ-Нуур —Төре-Хөл деп адай берген. Ийи тей дээрге, Хаан-Көгей сыны биле Агар даан ынчаар адап турган кижи боол-тур.

Кижи эптеп салган ышкаш, каът-каът какпак, кызыл-кара даштарлыг Кара-Хаядан ажып оргаш, хөлдүң бараанын көрүп, ооң чаражын магадаан чон, «өршээ» деп тейлеп чалбарыырлар.

«Убса-Нуур ыйгылаажының» делегейде көскү черни ээлеп турар ховар бойдус-чурумалдыг Төре-Хөлдүң суу дус чок болганындан балык-байлаңы кончуг элбек. Тускай дериг-херекселдиг, хемелиг балыкчыларның ачызында амдан-хоолулуг балык эъдин чон чемге ажыглап база садыг-саарылгаже үндүрүп турар. Черлик өдүрек, кас, чайка, аңгыр дээш, оон-даа өске улуг-биче куштар хөлдүң бойдузун улам аян-шинчи киирип турар. Мында чок диригамытан — чылан.

Чылыг-чымчак элезинниг эриктерин хаажылаан хола хараганнар, узун-суук терезиннер аразындан аъттыг кижи безин көзүлбейн баар.

Хөлдүң ховузунуң турум чурттакчылары малчын ажыл-агыйлыг. Оларның мөөгүлер дег мокулчак ак өглерин долгандыр каш чүзүн мал-маган чиилээн. Чоннуң чугаазы-биле алырга, Төре-Хөлдүң ээзи улуг көк буга. Кудай-дээр баксыраарын херечилеп, хөл чалгып, хат хадып кээрге, хөл бугазының бустааны тода дыңналып кээр дижир. Инек-мал аразынга хөл ээзиниң чоруурун караң-көрнүр улус көөр. Ынчан ол коданның мал-маганы өзүп-көвүдээр болгаш аалдың ээлеринге эки чолду эккээр, буянныг хөл ээзи дээр.

Төре-Хөлдүң чамдык кезии Моол кызыгаарынче кирген. Хөлче кылаң, арыг дамырак кара-суглар агып чыдар. Ооң оваазын чон чылдың-на ыдыктап, дагып турар.

Кыжын ак хар-биле шугладып алгаш, удуп-дыштанганының соонда, чазын оттуп кээп, алды-чеди айда хөлдүң суу езулуг быжып келир. Хөлувүстүң кайгамчык чаражын сонуургап, чурукка тырттырып, эштип-дөгеленип алырыбиле, чүгле бистиң Тывавыстан эвес, харын даштыкы чурттарның төлээлери аалдап келир. Туризмниң болгаш дыштанылганың баазазы мында ажылдап эгелей берген.

Черимниң каас-чаражы, байлаа Эзеңги-Хөл — Төре-Хөлүмнү Тываның тос эртинезиниң бирээзи деп бедик үнелеп хүндүлээр мен.

Чаяна ЧЫКАЙ.

Эрзин кожуун.

МЭЭҢ ТИИЛЕЛГЕМ

АДА-ИЕМ ДУГАЙЫНДА САКТЫЫШКЫН

Сүт-Хөл — бурун шагдан дээр Тываның каас-чараш бойг, бай-байлак, онзагай черлериниң бирээзи. Ол алдар- мөгелерниң, ажыл-ишчи кижилерниң чурту. Шаанда Сүт- үң Улуг-Ажык деп черге чурттап чораан Адакан гларның ала бугазының дугайында тоолду дыңнаваан лер ховар-ла боор. Бора-Тайганың Ак-Ооруунуң Сарыгры эрес-кежээ-даа, ус-шевер-даа, мөге-даа улус. Амгы мөге угун бадыткап чоруур кижи Маадыр Сарыглар ол. уннар аразынга тыва хүрешке амдыгаа дээр шүглүп чор.

раган, Арыжык Сарыглар- ң улуг уруу болуп, мээң авам аа Арыжыковна Сарыглар чылда Сүт-Хөлдүң Чалбак- ан деп черге төрүттүнген. да-иезиниң чурттап чораан хонаштары дээрге-ле Ман- Хөлчүктүг, Чечектиг, Бора- ның Шолук-Көк-Чарык, Сугзен, Сысыг, Хойтпактаар-Баа- Сүт-Хөлдүң Улуг-Ажык, Чиңык база Ак-Ооруу.

ам 12 харлыг турда, авазы уг божааш, уруг сыртыы саа- чок болган. Кыс дуңмазы, лыг Эремаа-биле авам олар й ажыр оол дуңмазын өшкү биле эмискиктеп, аргалап ап келгеннер. Удавaанда ның адазының дуңмазы ырай угбашкыларже ээ п, бир айлыг эр дуңмазын нуң оглунга эштей азырап .

ам биле ачам — Сергей Дииңч Ховалыг өг-бүлени 1936 Бора-Тайганың Кожа-Алаак ерге тутканнар. Олар хуу ар чораан болгаш чылдың эргилдезинде каш малын сүлгаш, көжер турган. Авам аът, га баг баглап, чүък чүдүрер, лээринге эр улустан дудак ораан дээр чораан. Чоорту Кызылче көжүп келгеннер.

940-1942 чылдарда авам, ачам лдың Доңмас-Сугга чурттап н. Ачам чугаа-домакка черле турган кижи. Ол 16 харда эки номчуп билир турган. өлге чурттап чораш, кожа арның улузун үжүк-бижикке ткен. Кызылга көжүп келгеш, яның 6 ай хуусаалыг школа- доозуп алган.

941 чылдың чайынында Ада- ССРЭ-же немец-фашистиг екчилер оор езу-биле хал- «Бүгү чүвени — фронтуже! Немец-фашистиг эжелекчилерге өлүм!» деп кыйгырыгның адаа-биле Тываның арбаннарының, сумуларының араттарының хурал, чыыштары удаа-дараа болуп эгелээн. Ачам эки тура-биле фронтуже чоруурунуң дугайында билдириишкинни ТАР-ның Чазаанга болгаш ТАРН-ның Төп Комитединге киирген. Ындыг турбуже, ачамның билдириишкининиң харыызында Кызылга ополчен шериинге шыырак билиглиг кижилер херек дээш, ону фронтуже чорутпаан. Шак ынчаар ол ополчен аъттыг шеригниң взвод командири болган. Ополчен шериинге аъттты эзертээрин, эзер кырынга шын олурарын, селемележирин, аът кырынга чорааш, дайзынны меге арга-биле мегелээрин дээш, оон-даа өске чугула дайынчы билиглерге өөредир турган. Кол чүве аъттты аштап-азыраары кончуг чугула турган. Бир кезек үеде ачам ополчен эш-өөрү-биле кыжын Хиндиктиг-Хөлден балыктааш, доңурган балыын фронтуга белек-селек-биле кады Саян артынче ажырып, фронтуга дуза кылдыр чорудуп турган.

Чүвени канчап билир дээш ачам өг-бүлезин чурту Сүт-Хөлче 1942 чылдың чайынында чорудупкан. 1942 чылдың июль айның кааңаяс, изиг хүннеринде кадайын, 3 харлыг уруу биле 4 айлыг оглун Чадаана чедер чүък чедирер «ЗИС-5» деп ыяш кабиналыг машинага үп-саавын чүдүргеш, үдепкен. Иешкилерниң машиназы Шагаан-Арыгга бир ара хонгаш, Чадаанага авашкылар машина кырынга хонганнар. Эртенинде авам Сүт-Хөлде төрелдеринче сөс сөгледирге ачамның дуңмазы Кашпык-оол Ховалыг бир аъттты мунган, ийи аъттты чедип алган бо чедип келген. Келген аъттарга чүгүн чүдүргеш, иешкилер-даа Сүт-Хөл уунче чорупканнар. Ол өйде Хемчик хеми «кызыл божа» өңнүг болу берген, дажый берген турган үези. Авам бир холу-биле аъдының чүгүн тынын чыыра дыртпышаан, эзер бажындан туттунуп алгаш, бир холу-биле чаш оглун бодунче чыпшыр тудуп, корткандан караан бирде шийип, бирде ажыдып чораан. Ынчап чораш Хемчиктиң ындыы чарыынче өршээлдиг кежип үне бергеннер.

Авам кончуг шевер, дааранып кижи чораан. Фронтуга Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр алгы хөректээштерни, дүктүг хөйлеңнерни (чеңи чоктарны), алгы холхаптарын даараш, белекке чорудуп турган. Авам 6 оолду, 4 кысты божаан «Маадыр ие» аттың, «Күш-ажылдың хоочуну» болгаш «Тиилелгениң 50 чыл оюу» медальдарның эдилекчизи. Ол 85 харлыында мөчээн.

Бора-Тайганың күш-ажылдың болгаш тылдың хоочуннары: Сергелең, Чыргал, Сергей (ачам) Ховалыглар, Дамба-Лама Сарыглар. 1975 чыл.

Ачам дайын төнгениниң соонда, Сүт-Хөлүнче чанып келген. Ол Бора-Тайга болгаш Алдан-Маадыр колхозтарның даргазынга ажылдап чораан. Манчүректиң хойжу бригадазын 18 чыл дургузунда бригадирлеп келген. Ынчаарда аңаа 12 хойжу коданнар турган. Оларның 4 коданы ирт, 8 кодан төрүүр хой турду. Ынчангы малчыннар: Борбаан, Идам-оол, Нюра, Данов, Суваң (Шылый), Ховалыг адашкылар, Доора, Кошкар-оол, Көк угбай, Чыртак-Хуна Монгуштар, Билзик, Хайбаа, Дадар, Миш-оол Ооржактар дээш, оон-даа өскелер турган. Бо бижээним коллективтиң деткимчези-биле хөй-ле шаңнал-макталга, орден-медальдарга төлептиг болганын ачам чугаалаар кижи.

1958 чылдан 1977 чылга чедир ада-ием Манчүрекке күрүне малын малдап, пенсия үнгүжеге чедир кадарчылаан. Олар өг-бүле тудуп кады чурттааш, 60 чыл болган. Ачамның үре-түңнелдиг күш-ажылын ТР-ниң Чазаа үнелеп көргеш, «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ордени-биле ону шаңнаан. Оон аңгыда ол 7 медальдың эдилекчизи чораан.

Ада-иемниң ажы-төлүнүң ажы-төлү 30 ажыг оолдары шупту шериг хүлээлгезин эрттиргеннер. Ам шериг албанын күүседир аныяк өскеннер база бар. Улуг өгбевис, ачам ТАР дайынчызы чораан. Ооң оолдарының чамдыызы ССРЭ-ниң Совет Шеригниң дайынчылары, оон бичиилери Россияның дайынчылары болган. Булат (Германияга), Омак (Чечняга), Оолак (Моолга), Ойнаар-оол (Соңгу чүкке), Хензиг-оол (флотка), Алексей, Мурат танкистер, Юрий, Омаар, Марат олар кызыгааржылар чораан. Ада көрбээнин оглу көөр, ие көрбээнин кызы көөр деп чүве ол-дур ийин.

1942 чылда адазы үдептерге, тереӊ, дажаан Хемчик хемни аъттыг эжиндирип кежип келген чаштар төрээн Сүт-Хөлүнге кыраан. Мээң улуг угбам Дадар Сергеевна Ооржак 72 харлыг. Ол Бора-Тайга көдээ Совединиң секретарынга хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир ажылдаан. Улуг акым Үдүң-оол 69 харлыг, хоочун механизатор. Олар амгы үеде Бора-Тайга суурда уругларының аразында чурттап чоруурлар. Дайын уржуу эвес турган болза, олар Кызылга кандыг эртем-билиглиг, амыдыралдыг кижилер болур турган.

Ада-иемниң Ада-чурт дайынының үезинде болгаш оон-даа соонда чылдарда амыдыралының дугайында кысказы-биле бижидим.

Юрий ХОВАЛЫГ.

Бора-Тайга суур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттар бөлүүнүң негелдезин холбаштыр 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнериниң Конституцияга дүгжүп азы дүүшпейн турарының хыналдазының дугайында херек талазы-биле

Тыва Республиканың өмүнээзинден Тыва Республиканың Конституция судунуң ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай 2010 чылдың июль 28

Тыва Республиканың Конституция суду Даргазы О.Л.-С. Салчак, судьялар О.Н. Дубровский, С.О. Монгуш, Ю.Я. Норбу, А.П. Саая составтыг

Тыва Республиканың Конституция судунче дилег киирген таланың төлээлери — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Ш.К. Кара-Салдың, М.М. Сарыгларның, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының төлээзи — Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазы-биле сайыды Ш.Ч. Монгуштуң, а ол ышкаш Тыва Республиканың Саналга палатазының чалаткан төлээзи — Тыва Республиканың Саналга палатазының эксперт-инспектору О.Б. Намажаптың киржилгези-биле Тыва Республиканың Конституциязының 119-ку чүүлүнүң 2 кезээн, «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 3-кү чүүлүнүң 1-ги кезээниң «а» пунктузун езугаар судтуң ажык хуралынга 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнериниң конституцияга дүгжүп турарының хыналдазының дугайында херекти сайгарып көрген.

Херекти сайгарып көөрүнге Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттар бөлүүнүң негелдези чылдагаан болган. Херекти көөрүнге кол барымдаа — 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнериниң конституцияга дүгжүп азы дүүшпейн турарында тодаргай эвес чүүлдерниң илереп келгени болур.

Судья илеткелчи А.П. Сааяның илеткелин, депутаттар бөлүүнүң төлээлериниң тайылбырын, чалатканнарның саналын, киирген документилерни болгаш өске-даа материалдарны шинчилеп көргеш, Тыва Республиканың Конституция судунуң **илереткени:**

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының 27 кижи санныг депутаттар бөлүү Тыва Республиканың Конституция судунче 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң Тыва Республиканың Конституциязының 19-ку чүүлүнүң 1-ги кезээнге, 91-ги чүүлүнге, 103-кү чүүлдүң 1-ги кезээниң «з» пунктузунга, 104 чүүлдүң 1-ги кезээниң «п» пунктузунга дүгжүп турарын хынаарының дугайында негелдени киирген.

1.1 Негекчиниң саналы мындыг:

2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээ-биле Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге оларның акша төлевиринге немелде кылдыр чаңгыс айның акша төлевириниң хемчээлинге ай санында шаңнал акша төлээри көрдүнген турган.

2009 чылдың июль 10-да № 1487 УХ-2 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле 1-ги чүүлдүң 3-кү кезээнче өскерилгелер кииргениниң түңнелинде, ол пунктуну дараазында «хөлезилекчиниң төлээзиниң шиитпири-биле Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге акша төлевиринге немелде кылдыр чаңгыс айның акша төлевириниң хемчээлинге ай санында шаңнал акшаны төлеп болур. Айыттынган чүүл шаңнал акшаны чурум езугаар албан төлеп турар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал үндезинге боттандырып турар Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарынга хамаарышпас» деп редакция-биле бижээн.

Үстүнде айыттынган чурумга үндезилээш, Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы Тыва Республиканың Саналга палатазының чамдык аудиторларынга ай санының шаңнал акшаларын төлевезиниң дугайында барымдаа чок шиитпирлерни хүлээп ап турган. Негекчиниң бодалы-биле ол чорук оларның конститусчу эргелерин хажыдып турар.

«Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4-кү, 5-ки, 7-ги чүүлдери езугаар Саналга палатазының аудиторлары биле Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы күш-ажылчы харылзаада турбайн турар, чүге дизе оларны Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы биле Төлээлекчилер палатазы (палата бүрүзү ийи-ийи аудиторну) томуйлаар. Негекчи ооң-биле холбаштыр Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы Тыва Республиканың Саналга палатазының аудиторларының хөлезилекчизи азы хөлезилекчиниң төлээзи болбайн турар болгаш «Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле аудиторларга хамаарыштыр ындыг бүрүн эргелер чок болуп турар, а ынчап кээрге, оларга ай санында көрдүнген шаңнал акшаны төлээр азы төлевезин боду хуузунда көрүп шыдавас дел санап турар.

2006 чылдың июль 6-да хүлээп алган №1889 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээнче киирген өскерилгелер шак ынчалдыр Тыва Республиканың Конституциязының чүүлдерин, чижээ, бүгү улус хоойлунуң мурнунга дең эргелиг деп турар 19-ку чүүлдүң 1-ги пунктузун хажыдар чорукка чедирген. Тыва Республиканың Конституциязы бүгү улустуң хоойлу болгаш суд мурнунга дең эргелиин болгаш кижиниң болгаш хамаатының эр, херээженинден, расазындан, националындан, дылындан, угундан, эт-хөреңги болгаш албан-дужаал байдалындан, чурттап турар черинден, шажынга хамаарылгазындан, үзел-бодалындан, хөй-нити каттыжыышкыннарынга киржилгезинден хамаарылга чокка бүрүн эргелерге болгаш хостуг чорукка дең байдалдыын магадылап турар.

Ук чүүлдү барымдаалааш, негекчи Тыва Республиканың Конституция судун «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнерин Тыва Республиканың Конституциязының 19-ку чүүлүнүң 1-ги кезээнге, 91-ги чүүлүнге, 103-кү чүүлдүң 1-ги кезээниң «з» пунктузунга, 104-кү чүүлдүң 1-ги кезээниң «п» пунктузунга дүгжүп турарын хынаарын дилээн.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының бодалы-биле алырга, шаңнал акшаны чурум езугаар албан төлеп турар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал үндезинге боттандырып турар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының күш-ажыл төлевириниң дүрүмүнден аңгыланып турар ай санында төлээр шаңнал акшаны немей төлээриниң чурумун Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаатканы Тыва Республиканың Конституциязынга удурланышкак чорукту болдурбайн турар болгаш боду хөй-нити хамаарылгазының, ынчалза-даа аңаа дөмейлешкек эвес ол чүүлдерниң бот-тускай таарыштырылгазы болур.

Тыва Республиканың Саналга палатазының төлээзиниң Саналга палатазының даргазының 2009 чылдың октябрь 21-де №80 дужаалы-биле бадылаан «Тыва Республиканың Саналга палатазында Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар албан-дужаалдыг кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының дугайында» Дүрүмге үндезилээн саналы-биле алырга, Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазынга хамаарыштыр хөлезилекчиниң төлээзи — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулулга палатазының Даргазы болур, Саналга палатазының даргазының оралакчызынга болгаш аудиторларга хамаарыштыр хөлезилекчиниң төлээзи — Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы болур. Ол ышкаш Саналга палатазының төлээзиниң саналы-биле алырга, Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы ооң бадылааны Дүрүмге үндезилээш, дарганың оралакчызынга болгаш аудиторларга ай санында шаңнал акшаны төлевейн барып болур эргелиг.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының төлээзиниң бодалы-биле алырга, Саналга палатазының даргазы Тыва Республиканың Саналга палатазының Даргазының оралакчызынга болгаш аудиторларга хамаарыштыр хөлезилекчиниң төлээзи боор болбас.

«Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 7-ги болгаш 38-ки чүүлдери езугаар Саналга палатазының аудиторларын албан-дужаалдарга Тыва Республиканың Улуг Хуралының чогуур палаталары томуйлаар болгаш хостаар. Ынчап кээрге, Саналга палатазының аудиторларынга хамаарыштыр хөлезилекчиниң төлээзи Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары азы палаталарның шиитпирлери-биле тускай эрге берген албан-дужаалдыг кижилер болур. Мындыг байдалда Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары ай санында шаңнал акшаны төлээриниң дугайында, бир болза төлевезиниң дугайында шиитпир хүлээп алыр механизмни болгаш негелдени тода болгаш чаңгыс аай быжыглаан чурумну хүлээп алган турар ужурлуг. Ынчап кээрге, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының төлээзи маргыштыг айтырыгны Тыва Республиканың Конституциязынга удурланышкак деп демдеглевейн турар, ынчалза-даа ай санының шаңнал акшаларының субъективтиг барымдааларга үндезилээн барымдаа чок төлеттинмейн турган чоруктарының конституцияга дүүшкээнге хамаарыштыр чигзинип турар.

1.2. Тыва Республиканың Конституция суду шиитпирни «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунуң 72-ги чүүлүнүң 3-кү кезээнге дүүштүр чүгле дилегде айыттынган чүүлге база дилегде Конституцияга дүүшкээнге хамаарыштыр чигзиниг тургустунуп турар акт кезээнге азы органның хүлээлгелеринге хамаарыштыр хүлээп алыр. Тыва Республиканың Конституция суду шиитпир хүлээп ап тургаш, негелдеде айыттынган үндезиннерден болгаш ба
даалардан хамаарышпас бодалдыг бо

Ынчангаш Тыва Республиканың Ко
туция судунуң бо херек талазы-биле с
рып көөр чүүлү — 2006 чылдың июль
№ 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың к
албан-дужаалдарында болгаш Тыва
публиканың күрүнениң хамааты а
хаакчылар албан-дужаалдарында аж
турар кижилерниң акша-шалыңының
шаңнал акшаларының дугайында» Т
Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүү
3-кү кезээниң чүүлдериниң Конститу
дүгжүп турары болур.

Ынчаарга, Тыва Республиканың Ко
туция суду көрүп турар чүүлдүң дорт бо
аңаа албан-езу база өске-даа тайы
берип турар утказын өөренип көрбүш
ол ышкаш ооң хоойлу-дүрүм актылар
системазында турар черин барымда
шиитпир хүлээп алыр.

2. 2003 чылдың май 27-де № 58 «Ро
Федерациязында күрүне албаның о
мазының дугайында» Федералдыг хоой
2-ги чүүлүнүң 4-кү пунктузунга дүүштүр
сия Федерациязының субъектизиниң кү
ниң хамааты албаның хоойлу-дүрү
таарыштырылгазы Россия Федерациязы
Россия Федерациязының субъектиз
кады харыылаар айтырыы болур, а ону о
низастап чорударын — Россия Федерац
ның субъектизи харыылаар.

1999 чылдың октябрь 6-да № 184 «Ро
Федерациязының субъектилериниң кү
эрге-чагыргазының хоойлужудулга (т
лекчи) болгаш күүсекчи органнарын о
низастаарының нити принциптериниң д
йында» Федералдыг хоойлунуң 26.1
чүүлүнүң 2-ги пунктузу-биле Россия Фе
циязының субъектилериниң күрүне э
чагырга органнары Россия Федерациязы
субъектилериниң күрүне эрге-чагырга о
нарының ажылдакчыларының, Россия Ф
рациязының субъектилериниң күрүне а
черлериниң ажылдакчыларының күш-а
төлевириниң хемчээлин болгаш негел
боттары тодарадыр эргени быжыглаан.

Ол ышкаш Россия Федерациязының Б
жет кодекизиниң 85-ки чүүлүнүң 5-ки п
тузу-биле Россия Федерациязының суб
тилериниң күрүне эрге-чагырга орган
Россия Федерациязының субъектилер
күрүнениң хамааты албан-хаакчылар
болгаш Россия Федерациязының субъе
лериниң күрүне албан черлериниң ажы
чыларының күш-ажыл төлевириниң хем
лин болгаш негелдезин боттары тодара
деп доктааткан.

Тыва Республиканың Конституциязы
62-ги чүүлүнүң 1-ги кезээниң 1.1. пункту
«з» адаккы пунктузунга дүүштүр Тыва
публикага күрүне албанын организаст
чүгле Тыва Республиканың айтыры
хамааржыр.

Күрүне албаның организастаашк
конститусчу-хоойлу-дүрүмнүг утка-биле Т
Республиканың күрүне эрге-чагырга ор
нарының бүрүн эргелерин күүседирин ха
рарының талазы-биле эргежок чугула хе
лерни хүлээп алыры, а ол ышкаш Тыва
публиканың күрүне албан-дужаалдар
ажылдап турар кижилерниң материа
хандырылгазы деп билир апаар. Ынча
Тыва Республиканың күрүне албан-ду
дарында ажылдап турар кижилерниң а
нында шаңнал акшаларының төлевирле
айтырыглары, а ол ышкаш ону алыры
бир болза казыырының негелделери
тодарадылгазы болгаш чуруму Тыва Ре
ликага күрүне албанын организастаары
айтырыгларынга хамааржыр.

Үстүнде айыттынган чүүлге үндези
Тыва Республиканың Конституция суду Т
Республиканың күрүне албан-дужаал
рында ажылдап турар кижилерниң
санында шаңнал акшаларының төлеви
чурумунуң болгаш негелдезиниң хоо
дүрүмнүг таарыштырылгазы чүгле Т
Республиканың харыылаар айтырыгла
хамааржыр деп илереткен.

2.1. Тыва Республика Россия Федера
зының составында демократтыг хоо
дүрүмнүг күрүне болур (Тыва Республика
Конституциязының 1-ги чүүлүнүң 1-ги ке
Хоойлу-дүрүмнүг демократтыг күрүне б
турар Тыва Республиканың бир кол ч
— бүгү чугула хөй-нити харылзаала
хоойлужудулга-биле таарыштырары б
Ындыг таарыштырылганы конститу

ти хоойлу-дүрүмнүг принциптерни
ш боттандырар, а олар тодаргай
болгаш негелделерге хөй-ниити
арының чурумунуң, регламентизи-
гайының болгаш чагыртылганың
у болур.
эргелиг органнарның хоойлужу-
оойлу-дүрүм актыларын болгаш
н доктаадыр, өскертир болгаш
болдурар талазы-биле хоойлу
ажыл-чорудулгазында кол чүүлү
устуң хоойлу мурнунга дең эрге-
турар хоойлу-дүрүмнүг чоруктуң
убликаның Конституциязының 19-
1-ги кезээ) конститусчу принцип-
ыры болур. Шак ындыг дең бай-
лу-дүрүмнүң бүгү ажыглакчылары
аңгыс аай медереп билип база
ап турда, чедип алган бооп болур.
мурнунга бүгү улустуң дең эрге-
нуң конститусчу принциви-биле
юридиктиг тодаргай чоруктуң,
үмнүг нормазының ийи утка чогу
лу-дүрүмнүг критерийни үндүрер,
хоойлу-дүрүмнүг норманың утка-
аргай эвес чүүл хоойлу-дүрүмнү
урар үеде ону кызыгаарлаашкын
рганы бээр болгаш хостуг тайыл-
удар арганы чайлаш чок тургузар,
е, дең чоруктуң принциптерин, а
хоойлунуң дээди күштүүн хажыдар
дирер.
еспубликаның Конституция суду-
е айыттынган саналы Россия Феде-
ң Конституция Судунуң 1995 чыл-
ь 25-те № 3-П, 1999 чылдың июль
1-П, 2001 чылдың декабрь 13-те
ктаалдарында илереттинген хоой-
үг туружу-биле быжыглаттынган,
ойлу болгаш суд мурнунга бүгү
ң эргелииниң принциптери, а ол
идиктиг тодаргай чоруктуң ниити
рүмнүг критерийлери тайылбыр-
турар.
рүп турар херектиң кол аспектизи
лекчиниң төлээзиниң ооң консти-
йлу-дүрүмнүг утказа хамааржыр
олур, а ол ышкаш хөлезилекчиниң
ң Тыва Республиканың Конститу-
е, «Тыва Республиканың Чазааның
ың эрге-байдалының дугайында»,
публиканың Чазааның дугайында»
убликаның Конститусчу хоойлула-
«Тыва Республиканың күрүнениң
лбаның айтырыгларының дуга-
Тыва Республиканың күрүне албан-
рының даңзызының дугайында»,
спубликаның соңгулда комиссия-
гайында», «Тыва Республиканың
алатазының дугайында» Тыва Рес-
ың Хоойлулары-биле, Тыва Рес-
ың Чазааның Даргазының «Тыва
каның күрүнениң хамааты албаны-
н-дужаалдарының даңзызының ду-
Чарлыы-биле, Тыва Республиканың
Даргазының «Тыва Республиканың
эрге-чагыргазының органнарында
публиканың күрүне албан-дужаал-
ажылдап турар кижилерниң ай
шаңнал акшаларын төлээрининң
ң дугайында» Айтыышкыны-биле
ан чүүлдер-биле холбап тургаш
ан турар ужурлуг конститусчу-хоой-
нүг онза талаларын илередири

тынган нормативтиг хоойлу-дүрүм
ының анализи хөлезилекчиниң
иң бир онза ылгалып турар демдээ
-дужаалдыг кижилерни күрүне ал-
хүлээп алырының, ажылдадырының
хостаарының талазы-биле эргелеп
лээлгезиниң бар болуп турары деп
н.
зилекчиниң төлээзи деп тодарадыл-
а 2006 чылдың апрель 21-де № 1739
ва Республикага күрүнениң хамааты
ың айтырыгларының дугайында»
спубликаның Хоойлузунуң 1-ги чүү-
ерип турар, ол езугаар хөлезилек-
өлээзи күрүне албан-дужаалында
турар кижи — күрүне органының
узу, бир болза айыттынган удуртук-
өлээзи азы Тыва Республиканың
инден хөлезилекчиниң бүрүн эр-
күүседип турар кижи болур.
ттынган Хоойлунуң, ооң 2-ги чүүлү
таарыштырып турар чүүлү Тыва Рес-
ның күрүнениң хамааты албанынче
киргени, ону эртип турары болгаш

соксатканы-биле холбашкан хамаарылгалар, а ол ышкаш Тыва Республикага күрүнениң хамааты албанын организастаарының айтырыглары болур деп билзе чогуур.

Адап турарывыс Хоойлунуң 3-кү чүүлү Тыва Республикада күрүнениң хамааты албаны Тыва Республиканың күрүне органнарының, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң эргелериниң күүселдезин хандырар талазы-биле Россия Федерациязының хамааты-ларының Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарында албан ажыл-чорудулганы мергежили-биле хаап турар күрүне албанының хевири болур деп доктаадып турар.

Ынчангаш Конституция суду таарыштырып турар чүүлдү, а ол ышкаш сөзүглелден «хөлезилекчиниң төлээзи» деп билиишкинни, ооң «Тыва Республикада күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда быжыглаттынган эргелерин өөренип көргеш, бо Хоойлунуң чүүлдери ажыл-чорудулгазы чамдык нормативтиг-хоойлу-дүрүм актылары-биле таарыштыртынып турар («Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузу, «Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу, «Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу), а ол ышкаш Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге хамаарыштыр хөлезилекчиниң төлээзи (күрүне органының удуртукчузу) оларны албанга хүлээп алырының, ажылдадырының болгаш оон хостаарының талазы-биле эргелеп-башкарар болгаш айтыышкын бээр хүлээлгелерни кезээде ажыглап шыдавазы-биле Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге хамаарыштыр ажыглаттынмас деп илереткен.

Ындыг турбуже, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарында Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар удуртукчуларга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазы хөлезилекчиниң төлээзи болур бүгү эргелерлиг болур. Бо түңнел Тыва Республиканың Конституциязының 110-гу чүүлүнүң 1-ги кезээниң, 111-ги чүүлүнүң дүрүмнеринден үнген. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бодунуң бүрүн эргелериниң иштинге Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи болбушаан, Тыва Республиканың Чазаан тургузар болгаш баштаар, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчыларын, Тыва Республиканың сайыттарын, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының удуртукчуларын албан-дужаалдарга томуйлаар болгаш хостаар, бодунуң харыылаар айтырыгларының талазы-биле чарлыктар болгаш айтыышкыннар үндүрер, азы өскээр чугаалаарга Тыва Республиканың Чазаанда Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерни албан-дужаалга томуйлаар болгаш оон хостаар талазы-биле эргелеп-башкарар база айтыышкын бээр эргелиг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга бодаарга, Тыва Республиканың Саналга палатазының Даргазы хоойлу кужу езугаар Тыва Республиканың Саналга палатазында албан-дужаалдыг кижилерни албан-дужаалынга томуйлаар, оон хостаарының талазы-биле эргелеп-башкарар база айтыышкын бээр эрге чок. Айыттынган эргелерни Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынга (Тыва Республиканың Конституциязының 103-кү, 104-кү чүүлдери) берген, өскээр чугаалаарга, бо категорияның албан-дужаалдыг кижилеринге хамаарыштыр хөлезилекчиниң төлээзиниң эргелери Тыва Республиканың күрүне органы болур — Тыва Республиканың Улуг Хуралында бар болур. Тургустунуп келген байдалда Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының 2009 чылдың октябрь 21-де дужаалы-биле бадылаан «Тыва Республиканың Саналга палатазының Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар албан-дужаалдыг кижилериниң ай санында шаңнал акшазының дугайында» Дүрүм Тыва Республиканың Конституциязынга чөрүлдээлиг болуп турар, ында Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазынга хамаарыштыр ай санында шаңнал акша төлевирининң дугайында шиитпир хүлээп алырынга хөлезилекчиниң төлээзи Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы, а Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының оралакчызынга болгаш аудиторларга хамаарыштыр Саналга палатазының даргазы болур деп доктааткан. Хөлезилекчиниң төлээзиниң хууда ындыг хостуг шиитпирлээшкини Саналга палатазының даргазының бодунуң эрге-байдалының конститусчу онза талаларын, кымга-даа хамаарышпас саң-хөө хыналдазының күрүне органының онза эрге-байдалын өөренип көрбейн турар.

Хоойлу-дүрүмнү ындыг хостуг ажыглаар арга 2006 чылдың июль 6-да №1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар чамдык категорияның кижилеринге ай санында шаңнал акша төлээрининң дугайында шиитпир хүлээп алыр хөлезилекчиниң төлээзин тодаратпааны ышкаш чедир көрдүнмээн чүүлдерниң бар болуп турарындан илерээн, а ындыг кижиге хамаарыштыр хөлезилекчиниң төлээзи Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары, бир болза өске-даа күрүне органнары болур.

2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң чүүлдеринде Тыва Республиканың Конституция судунуң илереткени чедир көрдүнмээн чүүлге хоойлужудулга таарыштырылгазын кылыр ужурлуг. Бо айтырыгны өскээр шиитпирлээри Тыва Республиканың Конституция судунуң бо доктаалдың 2.1 пунктузунда илереттинген хоойлу-дүрүмнүг чоруктуң конститусчу принциптерин хажытканы ол болур.

Ынчангаш республиканың хоойлу үндүрүкчүзү Тыва Республиканың Конституция судунуң негелделерин өөренип көрбүшаан, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының төлевирлериниң дугайында шиитпир хүлээп алыр хөлезилекчиниң төлээзин хоойлужудулгага тодарадыр ужурлуг. Бо чүүл күүсекчи эрге-чагырганың Тыва Республикада күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге бодунуң конститусчу-хоойлу-дүрүмнүг эрге-байдалы-биле ай санында шаңнал акшалар төлевирининң дугайында шиитпир хүлээп ап турар хөлезилекчиниң төлээзи кижи Тыва Республиканың Чазааның Даргазы болуп турда, хамаарышпас. Чүге дизе айыттынган кижилерниң күрүне албанынче ажылдап кирери, ажылдаары болгаш хостаары ол-бо чылдагааннар-биле Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шиитпиринден хамааржыр.

Оон ыңай республиканың хоойлу үндүрүкчүзү бо айтырыгны таарыштырып тургаш, республиканың кымга-даа хамаарышпас болгаш тускай күрүне органнарында Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар улустуң конститусчу-хоойлу-дүрүмнүг эрге-байдалын өөренип көөрү чугула.

3. Аңаа чергелештир Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының төлевирлериниң дугайында шиитпир хүлээп алыры-биле, бүгү улустуң хоойлу мурнунга дең эргелииниң конститусчу принциптерин, хоойлунуң дээди күштүүн, юридиктиг тодаргай чоруктуң принциптерин сагыыры-биле хөлезилекчиниң төлээзин хоойлужудулга-биле тодарадып турда, бо херектиң бир чугула талазы - Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының төлевирлериниң чурумун болгаш негелделерин чогууру-биле доктаадыры болур.

Хоойлу-дүрүм ажыглалының практиказы Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының төлевирлериниң чурумун болгаш негелделерин доктаадырынга аңгы-аңгы аргаларны тургускан.

3.1. Тыва Республиканың Чазаанда ай санында шаңнал акшаларының төлевирлериниң чурумун болгаш негелделерин Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың сентябрь 24-те № 142-РП «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарында Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге ай санында шаңнал акша төлевирининң чурумунуң дугайында» Айтыышкыны-биле, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың декабрь 30-де № 256-РП «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының удуртукчуларының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелдиин үнелээрининң дугайында» Айтыышкыны-биле бадылаан.

Шак ынчалдыр 2009 чылдың сентябрь 24-те № 142-РП Айтыышкынның дүрүмү езугаар Тыва Республиканың сайыттарының албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге ай санында шаңнал акшаны төлээрининң дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Чазааның Даргазы ол албан черлерин харыылап турар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчыларының саналы-биле хүлээп алыр. Ооң кадында ол шиитпирни Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының удуртукчуларының ажыл-чорудулгазының үре-түңнелдииниң көргүзүглерин тодарадыр методика үндезининге хүлээп алыр.

Ынчангаш айыттынган айтыышкыннарның дүрүмнериниң анализи Тыва Республиканың Конституциязының 19-ку чүүлүнүң 1-ги кезээнге, 110-гу, 111-ги, 112-ги чүүлдеринге хамаарыштыр холбап алырга, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарында Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының төлевирлериниң доктааттынган чуруму болгаш негелдези ай санында шаңнал акшалар төлевирлериниң дугайында айтырыгны кызыгаар чокка көөр арганы болдурбайн турар деп илереткен.

3.2. Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының 2009 чылдың октябрь 21-де «Тыва Республиканың Саналга палатазында Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшазының дугайында» дужаалы-биле ай санында шаңнал акша төлевирининң өске чуруму болгаш негелдези доктааттынган.

Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының айыттынган дужаалының чүүлдериниң анализи «Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң чүүлдеринге, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының 19-ку чүүлүнүң 1-ги кезээниң, 91-ги чүүлүнүң, 103-кү чүүлдүң 1-ги кезээниң «з» пунктузунуң, 104-кү чүүлүнүң 1-ги кезээниң «п» пунктузунуң дүрүмнеринге холбап алырга, бо дужаалдың чүүлдери Тыва Республиканың Саналга палатазының ажыл-чорудулгазы коллегиалдыг хевирлиг болгаш Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының, даргазының оралакчызының болгаш аудиторларның конститусчу-хоойлу-дүрүмнүг онза эрге-байдалдыг өөренип көрбейн турар деп чүвени көргүзүп турар болгаш, ол ышкаш ай санында шаңнал акша төлевирининң дугайында айтырыг шиитпирлээшкининде кызыгаар чок боду баш миннип көөр чорукту болдуруп турар деп көрген.

Ынчангаш Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының доктаатканы ай санында шаңнал акша төлевирин алырының чуруму болгаш негелдези Тыва Республиканың Конституциязынга чөрүлдешкек болуп турар. Тыва Республиканың Конституция суду ол ышкаш ай санында шаңнал акша төлевирин алырының чуруму болгаш негелдези эвээш дизе Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының коллегиалдыг органының, бо тодаргай таварылгада — Тыва Республиканың Саналга палатазының коллегиязының хүлээлгези деп илереткен, а ынчап кээрге, Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының чедир ажылдап кылдынмаан чурум үндезининге ай санында шаңнал акша төлевирининң дугайында шиитпирлер хүлээп ап турганы Тыва Республиканың Конституциязынга чөрүлдешкек болуп турар.

(Уланчызы 6-гы арында)

(Уланчызы. Эгези 4-5-ки арыннарда).

4. «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 73-кү чүүлүнүң айтып турары-биле Тыва Республиканың Конституция суду сайгарып көрүп турар айтырыгның байдалы-биле ооң түңнел шиитпириниң күүселдезиниң онза талаларын тодарадыр.

Бо таварылгада Тыва Республиканың Конституция суду «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң Тыва Республиканың Конституциязынга дүүшпес деп санап турары-биле база аңаа өскерилгелер кииргиже чедир Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге чаңгыс айның акша төлевириниң хемчээлинге ай санында шаңнал акша төлелгезин ыяап-ла доктаадыры эргежок чугула деп санап турар.

Тыва Республиканың Конституция суду ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының 1-ги, 2-ги, 19-ку чүүлдериниң негелделерин барымдаалап көрбүшаан, бо херек талазы-биле чамдыызы Конституцияга дүүшпес дээн шиитпирге үндезилеп хүлээп алдынган хоойлу-дүрүмнүг шиитпирлер доктааттынган чурум езугаар эде көрдүнер ужурлуг деп санап турар. Өскээр шиитпирлээшкин күрүне болгаш ооң органнары кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң болгаш хостуг чоруунуң сагылгазын, а ол ышкаш бүгү улустуң хоойлу мурнунга дең эргелииниң конститусчу принциптериниң сагылгазын хандырып турар конститусчу хүлээлгелерни күүсетпейн турарын херечилээр апаар.

Үстүнде кирген чүүлдерге барымдаалааш база Тыва Республиканың Конституциязының 119-ку чүүлүнүң 2-ги кезээн, «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 1-ги кезээн, 71-73-кү, 76-гы, 77-ги болгаш 85-ки чүүлдерин езугаар Тыва Республиканың Конституция судунуң **доктаатканы:**

1. «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээн Тыва Республиканың Конституциязының 19-ку чүүлүнге (1-ги кезээнге) — коллегиалдыг күрүне органнарының удуртукчуларынга ай санында шаңнал акша төлевириниң дугайында айтырыгны шиитпирлээри-биле Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерге хамаарыштыр хөлезилекчиниң төлээзин туразында хостуг тургузар кезээнге, а ол ышкаш, органның удуртукчузунга айыттынган категорияның албан-дужаалдыг кижилеринге ай санында шаңнал акша төлевириниң чурумун болгаш негелдезин чааскаан тодарадыр кезээнге — чөрүлдээлиг деп санаар.

«Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң чамдыызын Тыва Республиканың Конституциязынга удурланышкак деп санааның барымдаазы Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилеринге чаңгыс кижи удуртур принцип-биле ажылдап турар күүсекчи эрге-чагырганың онза талаларын, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының онза конститусчу-хоойлу-дүрүмнүг эрге-байдалын өөренип көргени-биле хамаарышпас.

2. Республиканың хоойлу үндүрүкчүзү — Тыва Республиканың Конституциязының негелделеринге үндезилээш база Тыва Республиканың Конституция судунуң бо херек талазы-биле ооң үндезининде илереттинген хоойлу-дүрүмнүг саналын өөренип көргеш — Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының төлевириниң дугайында шиитпир хүлээп алыры-биле хөлезилекчиниң төлээзин тодарадыр.

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары Тыва Республиканың Конституция судунуң бо херек талазы-биле илереттинген хоойлу-дүрүмнүг саналын өөренип көргеш, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының төлевириниң чурумунуң болгаш негелдезиниң дүрүмнерин ажылдап кылыр болгаш коллегиалдыг шиитпир-биле хүлээп алыр ужурлуг.

Хоойлужудулгага ындыг өскерилгелерни кииргиже база Тыва Республиканың күрүне органнарынга Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң ай санында шаңнал акшаларының төлевириниң чурумунуң болгаш негелдезиниң дүрүмнерин коллегиалдыг хүлээп алгыже, ай санында шаңнал акшаларны моон соңгаар төлээри албан езулуг.

Үстүнде айыттынган чүүл бо доктаалдың резолюстуг кезээниң 1-ги пунктузунда доктаатканы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарынга хамаарышпас.

3. Бо херек талазы-биле чамдыызы конституцияга дүүшпес деп санаткан чүүлге үндезилеп хүлээп алган хоойлу-дүрүм шиитпирлери бо доктаалда илереттинген хоойлу-дүрүмнүг саналдарынга дүүштүр доктааттынган чурум езугаар эде көрдүнген турар ужурлуг.

4. Бо доктаал үзе шиитпирлеттинген, ужуру чок хомудал киирер, ону чарлаан соонда, саадал чокка дорт күштүг болуп кирер болгаш ол өске органнарның болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң бадыткалын хереглевес.

5. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» болгаш «Тыва Республиканың хоойлужудулгазының чыынды» солуннарынга саадал чокка парлаар.

Тыва Республиканың
Конституция суду.

«Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 Тыва Республиканың хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнериниң Конституцияга дүгжүп азы дүүшпейн турарының хыналдазының дугайында херектиң талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязы Ю.Я. Норбунуң онза бодалы

2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында база Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнериниң Тыва Республиканың Конституциязының 19-ку чүүлүнүң 1-ги кезээнге, 91-ги чүүлүнге, 103-кү чүүлүнүң 1-ги кезээниң «з» пунктузунга, 104-кү чүүлүнүң 1-ги кезээниң «п» пунктузунга дүгжүп турарын хынаарының дугайында дилегни Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының чамдык депутаттары — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының составының бештиң бир кезээнден тургустунган 27 кижиниң: Ю.Д. Тыт-оол, М.С. Тюлюш, В.Ч. Балчий, М.М. Чульдум, В.К. Монгуш, С.К. Санчат, Э.Л. Мандан-оол, Ш.К. Кара-Сал, Ж.К. Сарыглар, В.С. Сат, О.С. Чаңгы-оол, В.В. Шестаков, Т.М, Хомушку, О.К. Дамдын, К.Б. Ондар, А.К. Лопсан, А.К. Салчак, Л.А. Огибова, М.Б. Бамба, О.М. Танова, Ш.В. Дандар, В.О. Домур-оол, А.М. Потапова, Л.Ш. Куулар, И.В. Казанцева, В.Т. Сандан, А.П. Сумилов (дараазында — билдириишкин киирикчилери) оларның дилээниң талазы-биле херекти Тыва Республиканың Конститиция судунуң хуралынга көргештиң, 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында база Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээнде **чамдык дүрүмнер Тыва Республиканың Конституциязынга дүүшпейн турар** деп 2010 чылдың июль 28-те № 1-П доктаалы-биле бадылаан.

Хүлээп алдынган шиитпир-биле чөпшээрешпейн турарымны дараазында үндезиннерге даянып, бодалымны илередийн.

1. Тыва Республиканың Конституция суду 2010 чылдың июль 28-те доктаалында херекке хамаарышпас чүүлдү — «хөлезилекчиниң төлээзи» деп билиишкинге сайгарылганы кылган.

Россия Федерациязының азы Россия Федерациязының субъектизиниң адындан хөлезилекчиниң төлээзиниң бүрүн эргелерин боттандырып турар кижи күрүне органының удуртукчузу ийикпе, азы күрүне албан-хаакчызы, азы удуртукчунуң айытканы төлээлекчи кижи болурун 2004 чылдың июль 27-де № 79-ФХ «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 1-ги чүүлүнүң 2-ги пунктузунда (дараазында — № 79-ФХ Федералдыг хоойлу) айыткан.

№ 79-ФХ Федералдыг хоойлу хамааты албан-хаакчыларның күш-ажылынга төлевирниң ажыглап болур ийи тургузуун быжыглаан. Биргизи — чаңчылчаан төлевир — хамааты албан-хаакчының ээлеп турар албан-дужаалын барымдаалап, тывыскан класс эрге-дужаалын, ол ышкаш стажынга, ажылдың нарынынга база өске-даа чүүлдерге даянгаш, немелде төлевирлерни санаар эргелиг. Ийиги хевирде хамааты албан-хаакчы кижиниң үре-түңнелдиг болгаш дээштиг профессионал ажыл-чорудулгазынга үндезилеп күш-ажыл төлевирин төлээри көрдүнген.

Хамааты албан-хаакчының акша-шалыңын чаңчылчаан хевир-биле санаарының үш кол кезээ бар: 1) албан-дужаал езугаар шалың төлевири; 2) класс эрге-дужаалы дээш шалың төлевири; 3) немелде төлевирлер.

Федералдыг күрүне органнарының талазы-биле Россия Федерациязының Президентизиниң аңгылаан чарлыктары-биле база Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарының талазы-биле — ол субъектиниң нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле хамааты албан-хаакчыга ай санында шаңнал акшазын немээри ооң акша-шалыңының кезек чамдыызы болурун № 79-ФХ Федералдыг хоойлунуң 50 чүүлүнде быжыглаан.

2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында база Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузу ай санының шаңнал акшазының хемчээлин чаңгыс айның акша-шалыңының хемчээли хире кылдыр тодараткан болгаш ол ай санында шаңнал акшазын төлээриниң хоойлужудуп тургусканы деңнелге турарын хөлезилекчиниң төлээзиниң эрге-хоойлу актызы-биле тургузар.

2. База ол ышкаш Тыва Республиканың Конституция суду шиитпирни хүлээп ап тура, дараазында байдалдарны кичээнгейге албаан бооп турар:

1) 2009 чылдың август 19-та Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында база Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга экспертизаны эрттиргениниң түңнелинде, ук хоойлудан федералдыг хоойлужудулгага карышкактарны тыппаан;

2) Күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) органнарының, азы дең эргелиг байдалдыг күрүнениң күүсекчи дээди эрге-чагырга биле хоойлужудулга органнарының эрге-дужаалынга томуйлаткан кижилерге ай санының акша-шаң-

налының төлевириниң чурумунуң д
айтырыгны таарыштыр шиитпирл
Тыва Республиканың Прокуратур
чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «
публиканың күрүне албан-дужаа
база Тыва Республиканың күрүн
мааты албан-хаакчылар албан
дарында ажылдап турар кижилер
шалыңнарының база шаңнал акш
дугайында» Тыва Республиканың
зунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээнге
гелерни кииреринң дугайында» х
төлевилелин белеткеп кылган. Т
публиканың Конституциязының 108
биле ук хоойлунуң төлевилелин Т
публиканың Чазааның Даргазынче
бээри-биле дамчыткан.

3) 2010 чылдың апрель 2-де Т
публиканың Кызыл хоорай судун
пири-биле, Тыва Республиканың
палатазының аудиторунга хама
Тыва Республиканың Саналга пала
даргазын хөлезилекчиниң төлээзи
тодарадып, 2006 чылдың апре
№ 1739 УХ-1 «Тыва Республиканың
ниң хамааты албанының айтырыг
дугайында» Тыва Республиканың
зунуң 1-ги чүүлүнде хөлезилекчини
— күрүне органының удуртукчузу,
солуп турар күрүне албан-дужаалд
азы ол удуртукчунуң азы Тыва
ликаның адындан хөлезилекчини
эргелерин боттандырып турар ки
рун айыткан. База ол ышкаш фед
судтуң шиитпири-биле 2006 чылды
да № 1889 УХ-1 «Тыва Республик
рүне албан-дужаалдарында болг
Республиканың күрүнениң хамааты
хаакчылар албан-дужаалдарында
турар кижилерниң акша-шалыңнары
шаңнал акшаларының дугайында
Республиканың хоойлузунуң 1-ги
3-кү кезээ федералдыг хоойлужуд
нормаларынга кандыг-бир чөрү
барын судка көрбес дээрзин тург

4) Тыва Республиканың Дээди
хамааты херектер талазы-биле кол
2010 чылдың май 18-те Кызыл хоор
нуң 2010 чылдың апрель 2-де ши
өскерилге чокка арттырып, суд
бирги ажыл-чорудулгазында 2006
июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва
ликаның күрүне албан-дужаалд
болгаш Тыва Республиканың күр
хамааты албан-хаакчылар албан-
дарында ажылдап турар кижилерни
шалыңнарының база шаңнал акшал
дугайында» Тыва Республиканың
зунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээ феде
хоойлужудулгага кандыг-даа карыш
деп тайылбырлыг шиитпирни үндүрге

3. Тыва Республиканың күрүне
дужаалдарын болгаш Тыва Респуб
күрүнениң албан-хаакчылар албан-
дарда ажылдап турарларга ай с
шаңнал акшазын (дараазында —
төлээри-биле хамаарышкан хамаар
ажык эрге-хоойлу элементизи бар, с
ге күрүне ажыл берикчизин — хөл
чиниң төлээзи Тыва Республиканың
албан-дужаалдарын болгаш Тыва
ликаның күрүнениң албан-хаакчылар
дужаалдарда ажылдап турар кижил
санында шаңнал акшазы-биле ша
албан эвес дээрзин түңнээн. Россия
рациязының азы Россия Федерац
субъектизиниң адындан хөлезиле
төлээзин боттандырып турар кижиле
не албан-дужаалын база күрүне х
**албан-дужаалдыг кижилер алб
лээлгезин эки күүседиринге матер
деткимчени** шилип алырын хорувайн

Тыва Республиканың Хоойл
көрдүнген дүрүмнерин ажыглап тура
зилекчиниң төлээзи тодаргай чурумг
зилээш, ажылдың түңнелдери-бил
дыкта АША-ны төлээр дугайында, бир
төлевезиниң практиказы тургуст
Чижээлээрге, Тыва Республиканың С
палатазында — Саналга палатызыны
газының 2009 чылдың октябрь 21-де
дужаалы-биле бадылааны «Тыва Р
ликаның Саналга палатазында Тыва Р
ликаның күрүне албан-дужаалда
ажылдап турар албан-дужаалдыг
лерниң ай санында шаңнал акшала
дугайында» дүрүм-дүр.

2006 чылдың июль 6-да № 1889
«Тыва Республиканың күрүне алб

нда болгаш Тыва Республиканың н хамааты албан-хаакчылар албан-рында ажылдап турар кижилерниң ыңнарының база шаңнал акша-дугайында» Тыва Республиканың нуң чаа редакциязы хөлезилек-ээзи Тыва Республиканың күрүне каалдарын болгаш күрүне албан-р албан-дужаалдарында ажылдап а АША-ны төлээр дугайында, бир левезиниң дугайында айтырыг конститусчу эргелерин болгаш ха-рның хоойлу езугаар сонуур-кызагдавайн турар болгаш Тыва каның Конституция дүрүмнерин (19 пунктузу) хажытпайн турар бол-и бүрүзү хоойлу мурнунга дең эргелиин айтып турар.

4. 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылар албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң акша-шалыңнарының база шаңнал акшаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнери Тыва Республиканың Конституциязының 19-ку чүүлүнүң 1-ги кезээнге, 91-ги чүүлүнге, 103-кү чүүлүнүң 1-ги кезээниң «з» пунктузунга, 104-кү чүүлдүң 1-ги кезээниң «п» пунктузунга дүгжүп турар деп түңнелди үндүрүп болур-дур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязы Ю.Я. НОРБУ.

Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дарында ажылдап турар кижилерниң шалыңнарының база акша дарының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да № 1889 хоойлузунуң үлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнериниң Конституцияга дүгжүп азы йн турарының хыналдазының дугайында херектиң талазы-биле Тыва иканың Конституция судунуң судьязы С.О.Монгуштуң онза бодалы

Республиканың «Тыва Респуб- күрүне албан-дужаалдарында Тыва Республиканың күрүнениң албан-хаакчыларының албан-арында ажылдап турар кижилерниң рының база акша шаңналдарының а» 2006 чылдың июль 6-да №1889 нуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң иниң Конституцияга дүгжүп азы н турарының хыналдазының дуга-ректиң талазы-биле Тыва Респуб- Конституция судунуң туружу-биле ешпейн, 2010 чылдың июль 28-те ктаалында тайылбырлаан кезээнде түңнели-биле болгаш *чылдагаанын тайылбырлыг кезээ*-биле чөпшээ-ыдавазымны илередип, бодумнуң алымны илередип тур мен.

ыва Республиканың «Тыва Респуб- Конституция судунуң дугайында» ция хоойлузунуң 3 чүүлүн езугаар публиканың Конституция суду Тыва иканың Конституциязы биле Тыва каның Конституция хоойлуларының, еспубликаның хоойлуларының ыва Республиканың өске-даа эрге-ормативтериниң дүгжүп турарының а херекти өөренип көөр.

Республиканың Конституция суду гелер айтырыгларын шиитпирлээр Конституция судун чорудуп тура, тарның болгаш өске органнарның лээлгезинге хамааржыр херек кы-айдалдарның шуптузун бадыткаа-болгаш шинчилээринден оваарныр . Тыва Республиканың «Тыва Рес-ның Конституция судунуң дугайын-ституция хоойлузунуң 72 чүүлүнүң езугаар Тыва Республиканың Конс-суду чүгле кыйгырыгда айыткан ди-зы-биле шиитпир хүлээп алыр, азы ң болгаш актының Конституцияга азы дүүшпейн турарының дугайында иг болуп турар кезээниң талазы-биле хүлээп алыр. Тыва Республиканың уция суду шиитпир хүлээп ап тура, ыгда киирген үндезиннер болгаш р-биле харылзаа кылбас.

а Республиканың Конституция бо херек талазы-биле өөренип көөр ыва Республиканың «Тыва Респуб-ң күрүне албан-дужаалдарында Тыва Республиканың күрүнениң ы албан-хаакчыларының албан-дарында ажылдап турар кижилерниң арының база акша шаңналдарының нда» 2006 чылдың июль 6-да №1889 ойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээ-лдериниң конститусчу байдалын хы-турган.

Конституция судунуң хүлээп алганы ри-биле чөпшээрешпейн турарымның аны — федералдыг болгаш рес-аның хоойлужудулгаларының нор-н хажытканы, а ол ышкаш суд ажы- өөренип көөр чүүлүн өөренип ни-биле хүлээп алдынган шиитпир деп ырлаар мен.

а Республиканың Кызыл хоорай н 2010 чылдың апрель 2-де шиитпири р Тыва Республиканың Саналга зының аудиторунга хамаарыштыр ринде тургусканы болза, хөлезилеп ап турар таланың төлээлекчизи Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы болуп турар. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» 2006 чылдың апрель 21-де №1739 УХ-1 Хоойлузунуң 1 чүүлү езугаар хөлезилекчиниң төлээзи — күрүне органының удуртукчузу, азы күрүне албан-дужаалын дакпырлап турар кижи, азы айыттынган удуртукчунуң төлээзи азы Тыва Республиканың адындан хөлезилекчиниң бүрүн эргелерин боттандырып турар кижи болур. Ол ышкаш олла федералдыг судтуң ол шиитпири-биле тургусканы болза, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң шалыңнарының база акша шаңналдарының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да №1889 УХ-1 хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээнде федералдыг хоойлужудулгага кандыг-даа карышкак чүүлдерни суд көрбейн турар дээн.

Тыва Республиканың Дээди судунуң хамааты херектер талазы-биле коллегиязы Кызыл хоорай судунуң шиитпирин 2010 чылдың май 18-те тодарадылгазы-биле Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң шалыңнарының база акша шаңналдарының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да №1889 УХ-1 хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээнде федерелдыг хоойлужудулгаларга кандыг-даа карышкактар чок, ооң-биле холбаштыр Россия Федерациязының Конституциязының 55 чүүлү езугаар *тыптып келген хамаарылгаларга айыттынган нормаларны ажыглавааның үндезини чок* деп бирги чергениң суд чери шын түңнелди үндүрген турган.

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституциязынга дүгжүп азы дүүшпейн турарын маргыжып турары Тыва Республиканың Хоойлузунуң нормазының дугайында айтырыгны шинчилеп көрбээн. Бодунуң доктаалында суд «хөлезилекчиниң төлээзи» деп билиишкинге херек кырында тайылбырны берип турар, а ол бо херек талазы-биле өөренип көөр чүүл эвес турган болгай. Оон аңгыда Тыва Республиканың Конституция суду терминнер болгаш эрге-хоойлу билиишкиннериниң тодарадылгазының талазы-биле бодунуң бүрүн эргелериниң кызыгаарын ажып турар, чүге дээрге эрге-хоойлу билиишкиннери болгаш терминнер — Россия Федерациязының Конституциязында бердинген киирилде адырыңдан хамаарыштыр федералдыг болгаш республика хоойлу чогаадыкчызының таарыштырып өйлээр адыры-дыр.

«Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июль 27-де №79-ФХ Федералдыг хоойлунуң 1-ги чүүлүнүң 2-ги пунктузунда (моон ыңай — №79-ФХ Федералдыг хоойлу) билиишкинни берген. Хөлезилекчиниң төлээзи күрүне органының удуртукчузу, күрүне албан-хүлээлгезинде ажылдап турар кижи, азы айыттынган удуртукчунуң ийикпе, азы Россия Федерациязының адындан азы Россия Федерациязының субъектизиниң адындан хөлезилекчиниң бүрүн эргелерин боттандырып турар кижиниң төлээзи болур.

Россия Федерациязының Конституциязының 71 чүүлүнүң бир кезээниң «н» пунктузу езугаар күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының системазының организастаарының ниити принциптерин тургузары Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады чорудулгазынга хамааржыр. Ынчап кээрге, күрүне эрге-чагыргазының органнарының системазын организастаарының ниити принциптерин база Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлуларынга болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр хүлээп алдынарын федералдыг хоойлу тургузар.

«Россия Федерациязының күрүне албанының системазының дугайында» 2003 чылдың май 27-де №58-ФХ Федералдыг хоойлунуң 2-ги чүүлүнүң 4-кү пунктузу езугаар Россия Федерациязының субъектизиниң күрүнениң хамааты албанының эрге-хоойлу талазы-биле өйлеп таарыштырары Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектизиниң кады чорудулгазында, а ооң организациязы Россия Федерациязының субъектизиниң чорудулгазында турар.

«Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш хоойлужудулга (төлээлекчи) органнарның организастаарының ниити принциптериниң дугайында» 1999 чылдың октябрь 6-да №184-ФХ Федералдыг хоойлунуң 26.3 чүүлүнүң 2-ги пунктузунуң иштики 1-ги пунктузу езугаар Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының Россия Федерациязының субъектизиниң бюджеттериниң күсели-биле боттары ол органнар боттандырып турары кады чорудар чүүлдериниң талазы-биле бүрүн эргелеринге Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының болгаш Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне албан черлериниң ажыл-чорудулгазының материал-техниктиг айтырыгларын болгаш саң-хөө хандырылгазының айтырыгларын шиитпирлээри, ооң иштинде Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргаларының органнарының ажылдакчыларының болгаш Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң айтырыглары хамааржыр.

Үстүнде айытканывыс №184-ФХ Федералдыг хоойлунуң 26.14 чүүлүнүң 2 пунктузу езугаар Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргаларының органнарының ажылдакчыларының болгаш Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң хемчээлин болгаш негелделерин боттары тодарадыр.

Россия Федерациязының Бюджет кодекизиниң 85 чүүлүнүң 5 пунктузу-биле Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргаларының органнарының ажылдакчыларының болгаш Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң хемчээлин болгаш негелделерин Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне эрге-чагыргазының органнары боттары тодарадыр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң хүлээп алган доктаалындан Саналга палатазының аудиторунга хамаарыштыр «хөлезилекчиниң төлээзи» кым болуп турары билдинмес. Доктаалдың чылдагаанын тайылбырлаан кезээнде, тодаргайлаарга, 2.2. пунктуда, Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы хоойлу езугаар Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын дакпырлап турар Тыва Республиканың Саналга палатазының албан-дужаалдыгларын албан-дужаалынга томуйлаар болгаш оон хостаар талазы-биле эрге-чагырыкчы хүлээлгелерлиг болбайн турар. Айыттынган бүрүн эргелер Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынга онаажып турар, азы **Тыва Республиканың күрүне органы Тыва Республиканың Улуг Хуралы албан-дужаалдыгларның бердинген категорияларынга хамаарыштыр хөлезилекчилерниң төлээзи болур эрге-байдалдыг болуп турар.** Өске 3 пунктуда: «Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының тургусканы ай санының акша шаңналдарын алырының чуруму болгаш байдалдары Тыва Республиканың Конституциязында каржып турар. Тыва Республиканың Конституция судунуң **илереткени болза, ай санының акша шаңналдарын алырының чуруму болгаш байдалдарын тургузары Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының коллегия органының, бо таварылгада Тыва Республиканың Саналга палатазының коллегиязының эргезинге хамааржыр,** ынчап кээрге, ай санының шаңнал акша төлевирлерин төлээриниң дугайында шиитпирлерни Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының шын эвес чурум езугаар хүлээп алганы Тыва Республиканың Конституциязынга удур чүүлдер болуп турар.

3. Оон аңгыда санап турарым, Тыва Республиканың Конституция суду бо херек талазы-биле резолюция үндүрген кезээнде 2-ги пунктунуң иштики 3-кү пунктузунда: «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында база Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын дакпырлап ажылдап турар кижилерниң шалыңнарының база акша шаңналдарын төлээриниң чурумунуң болгаш байдалдарының дүрүмнеринге Тыва Республиканың күрүне органнарынга коллегиалдыг шиитпир болгаш хоойлужудулгаже ындыг өскерилгелер кииреринге чедир моон соңгаар ай санының акша шаңналдарын **албан чурум езугаар төлээр ужурлуг»** деп бодунуң бүрүн эргелериниң кызыгаарындан көскүзү-биле эрте берген, ооң-биле холбаштыр суд ажылында Россия Федерациязының онза чорудулгазында турар ниити юрисдикцияның федералдыг судтарынга Тыва Республиканың Саналга палатазының аудиторларынга ай санының акша шаңналдарын төлээриниң дугайында айтырыглар талазы-биле шиитпир күштүг болуп киргени-биле ол шиитпир күштүг болуп турар хоойлужудулгага карышкак болуп турар.

Бир талада, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында база болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарын дакпырлап ажылдап турар кижилерниң шалыңнарының база акша-биле шаңнаары-биле холбашкан хамаарылгалар хоойлужудулга езугаар өйлеттинген болганда, а маргылдаалыг хоойлу дүрүмнеринде Тыва Республиканың Конституциязының нормаларынга удурланышкак бланкет нормалары чок болганда, суд болгаш өске эрге-хоойлу дүржулгазы (практиказы) бо херектиң талазы-биле тыптып келген айтырыглар хоойлу езугаар өйлеттинген деп көргүзүп турар.

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң шалыңнарының база акша шаңналдарының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнери бо таварылгада тодараттынмаан деп көрдүнмейн турар; Россия Федерациязының субъектизиниң эргелериниң кызыгаарынга хүлээп алдынган; дең байдалдарга хзмаатыларга дөмей аргаларны берип турар; хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг чоруун кызыгаарлавайн турар; өскелерниң мурнунга бир бөлүкке хөй эргелерни тургуспайн турар.

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Конституция хоойлузунуң 74 чүүлүн удуртулга болдуруп, ында бижиттингенинден алгаш, көөрге: Тыва Республиканың «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарында болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилерниң шалыңнарының база акша шаңналдарының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 хоойлузунуң 1-ги чүүлүнүң 3-кү кезээниң дүрүмнери Тыва Республиканың Конституциязының 19-ку чүүлүнүң 1-ги кезээнге, 91-ги чүүлүнге, 103-кү чүүлүнүң 1-ги кезээниң «з» пунктузунга, 104-кү чүүлүнүң 1-ги кезээниң «п» пунктузунуң негелделеринге дүгжүп турар деп көрүп тур мен.

Судья С.О.МОНГУШ.

ТР-ниң Иштики херектер яамызында

АМЫ-ТЫННЫ АРТЫНГА КААП...

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы албан-хүлээлгезин күүседип чорааш амы-тынындан чарылган иштики херектер ажылдакчыларының чырык адынга тураскааткан сактыышкынның Милицияның VI мемориалын организастап эрттирген.

«Хоойлуга бараан болбушаан, чонунга бараан бол!» деп кыйгырыгның адаа-биле ажылдап-чурттап чоруур эрге-хоойлу ажылдакчыларының каш-каш салгалының дайынчыларынга хүндүткелдиң мөгейии болуп турар бо хемчег республиканың болгаш ИХЯ-ның амыдыралында онзагай болуушкун. Чаңчылчаан бо байырлыг хемчегге албан-хүлээлгезин күүседип чорааш амы-тынындан чарылган милиция ажылдакчыларының өг-бүлелери, ажы-төлү, уйнуктары, төрел-дөргүлү болгаш иштики херектерниң хоочуннары, аныяк ажылдакчылар болгаш чалаткан аалчылар киришкен.

Тыва милицияның тургустунганындан бээр республиканың эрге-хоойлу камгалалының мурнунда салдынган сорулгаларны амыдыралга боттандырары база Соңгу-Кавказ регионунуң девискээринге конститусчу эрге-хоойлуну быжыглаары-биле албан-хүлээлгезин күүседип тура, 64 иштики херектер ажылдакчылары амы-тынындан чарылган. Берген даңгыраанга шынчызын олар амы-тыны-биле бадыткаан. Төрээн чуртунга чайгылыш чок бараан болурунуң езулуг үлегер-чижээ ол-дур.

Сактыышкын байырлалын ажыдып тура, ТР-ниң иштики херектер сайыды Александр Лобанов сөс ап чүве чугаалааш, Мемориал дээрге, ат-алдар, дааннган хүлээлге, арын-нүүр дээрге хоозун сөстер эвес, ону ыдыкшыдып чораан дидим, шынчы кижилерниң даңгыраанга бердингенинин демдээ-дир, тыва милицияның одуруунда дааннган хүлээлгезин күүседири амы-тындан артык ыдык дээрзин ыяк билирлер кайы хөй дээрзин сайыт бадыткаан. «Бөгүн бистиң аравыста 64 дайынчы эштеривис чок, оларның 12-и Соңгу-Кавказ регионунга амы-тынындан чарылган, 9 кижи Россия Федерациязының ИХЯ-ның ажылдакчыларының мөңге даңзызынче кирген, 29 ажылдакчы дайынчы кемдээшкиннериниң уржуундан инвалид болган, оларның аразында 6 кижи Соңгу-Кавказка балыгланган. Чок болган ажылдакчыларның өг-бүлелеринде 53 уруг-дарыг өскүс арткан, пенсия назылыг 43 ада-ие оглун, уруун оскунган болуп турар. Оларның аттары милицияның балаттынмас төөгүзүнде «алдын үжүктер»-биле бижиттинип арткан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол чок болган коллегаларының маадырлыг чоруунуң дугайында чырык сактыышкынны салгалдан салгалче аныяк-өскенге дамчыдып арттырарын, аныяк ажылдакчылар ол маадырлардан үлегер алырын, оларның аттарын кажан-даа утпазын онзалап демдеглээн.

Хөгжүм диңмиттиг чаңгыланган соонда, Совет Тываның 5 чылы стадионга Тыва Республиканың ИХЯ-ның аңгы-аңгы кезектериниң төлээлериниң байырлыг марш-чыскаалы эгелээн. Үш катап демниг «Ура!» чаңгыланган. Стадионче Тыва Республиканың Иштики херектериниң яамызының туктарын байырлыы-биле киискидип киирип келген. Мемориалдың мөңге одун кыпсыр хүндүлүг эрге милицияның капитаны Ромеш Ондарга онаашкан. Ол — бокска болгаш кикбоксингиге Россияның спорт мастери, уг-шиин тываларының спорт мастери.

Байырлыг хүнде шаңналдар арбын болган. «Тыва Республиканың хүндүлүг ажылдакчызы» атты милицияның подполковниги Шончалай Салчакка тывыскан, «Албан-хүлээлгезинге шылгарал дээш» медаль-биле Барыын-Хемчик кожуундан милицияның улуг сержантызы Айнегир Хертек, Кызылдан улуг лейтенант Андрей Иванов олар шаңнаткан. Ада-чурттуң Улуг дайынының 65 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хемчеглерниң белеткелиниң болгаш эртип турарының үезинде эрге-хоойлу камгалалынга болгаш быжыг сагылга-чурумну тударынга киирген үлүг-хуузу дээш, Россияның ИХЯ-ның дужаалы-биле «Дайынчы эп-сеткил дээш» медаль-биле ТР-ниң ИХЯ-ның штаб начальнигиниң оралакчызы, милицияның полковниги Николай Максимов, Россияның ИХЯ-ның «Милицияның тергиини» хөрек демдээ-биле Таңды кожуундан милицияның прапорщиги Андрей Анискин биле Улуг-Хемден чолаачы-шагдаа, милицияның улуг сержантызы Евгений Куликов олар шаңнаткан.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Бодалдар дизии

Угааны чазып-даа турар таварылгада херээжен кижиниң чүрээ шынныг.

Ж-Э.Ренин.

Угаанныг кижиге чаңгыс-ла сөс четчир.

Франклин.

«Энергострой» КХН

1 өрээлдиг квартира— 44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдиг квартира— 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылгазын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а, телефоннары: 4-85-29.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

ОГОРОДТА МАК

2010 чылдың июль 28-те Таңды кожууннуң наркохайгаарал ажылдакчылары «МАК» деп профилактиктиг операцияны чоруткан.

Ооң түңнелинде, Балгазын суурнуң чурттакчызының огородундан наркотиктиг бүдүмелдерге хамааржып турар үш чал мак үнүжүн тыпкан. 157 сып үнүштү хавырган. РФ-тиң Чазааның 2004 чылдың сентябрь 3-те «Россия Федерациязының девискээринге наркотиктиг бүдүмелдер бар үнүштерни өстүрерин хоруурунуң дугайында» № 454 доктаалынга дүүштүр ол улуг хемчээлге хамааржып турар. Ынчангаш бо фактыга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Истелге чоруп турар.

Елена СВЕТЛИЧНАЯ, ТР-ниң наркохайгаарал эргелелиниң парлалга-секретары.

«Шынның» мөөрей...

85-тээн өгбези сен

Адаттынгыр, бижиттингир
Адың безин үш-ле үжүк,
Амыдырал-чурттталганың
Айтыкчызы, суртаалчызы
Арыг-шынчы солунум сен.
Чаңгыс дугаар
көрбейн баргаш,
Сагыш-сеткил оожургавас,
Сеткилимде бир-ле чүве
Четпес ышкаш кынны
бээр-дир,
Сен чок болза, дүмбей кара,
Сени номчааш, угаан чырыыр.

Тайга-сында сарлыкч...
Тараажыга, малчынга-...
Сарыг-шокар делегей...
Чаа эрткен болуушкун...
Чаңгыс-даа чүүл артты...
Сала базып номнал б...
Чонга чүгле шынын с...
Солун болгаш номчут...
Сенден бичии сеткүүл...
Сезен бештээн өгбези...

Кара-оол УС...

Мөген-Бүрен суур.

Сарыг шаж...

БАЗА БИР СУБУРГАН НЕМЕШКЕН

Тывада Богда бурганның оран-савазы болур ам бир су...ган немешкен. Бо удаада ол ыдыктыг тудугну Чөөн-Хе... кожуунда Чыргакы сумузунуң чурттакчы чону тудуп а... Ооң байырлыг ажыдыышкыны июль 4-те болуп эрткен.

Чыргакыда Бойду-Сады субурганы суурнуң бүгү булуңнарындан көстүп турар, хүннээректиг делгем черде туттунган. Ол ыдыктыг тудугга суурнуң бүгү чону идепкейлиг киришкенин демдеглээри чугула. Чаа туттунган субурганны ол суурнуң «алдын холдуг» шеверлери каастап, угулзалап кылган. Оларны маңаа салаа базып санаары болдунмас. Ол бүгү шеверлерни суурнуң хүндүлүг чурттакчыларының бирээзи Тихон Куулар удуртуп турган. Шынап-ла, харын Чыргакының субурганы каас-чаражы, шевергини-биле онзаланып турар. Ийе харын Тывада туттунган өске-даа субурганнар ышкаш Чыргакының субурганының тудуунга база баш бурунгаар белеткел ажылдары улуг болган. Ол чүнүң-даа мурнунда Кызыл хоорайга болгаш Чыргакы суурга эрткен ачы-дуза марафоннары болур. Аңаа-ла чыргакыжыларның чаңгыс деми, чүдүлге-сүзүглелге хүндүткели илерээн деп болур.

Бойду-Сады субурганының ажыдыышкынынга Чыргакының бүгү чурттакчы чону болгаш өске-даа черлерде чурттап чоруур, аңаа төрүттүнген, ажылдап-чурттап чораан кижилер кээп киришкен. Ол ыдыктыг байырлалга Тываның Камбы-ламазы баштаан башкылар чонга байырны чедирип, йөрээл номун номчааннар. Тываның булуң бүрүзүнде туттунган болгаш туттунуп турар субурганнар чүгле чоннуң деткимчези, деми-биле туттунуп турар. Ол чоннуң чаңгыс эвиниң, чүдүлге-сүзүглелге хүндүткелиниң демдээ болур. Ол дугайында ажыдыышкынга киржип келген башкылар база демдеглеп турдулар. Камбы-лама эргелелиниң башкыларының санап турары-биле алырга, бистиң республикавыста ам 70 хире ыдыктыг субурганнар туттунган. А,Тывада 130 хире чурттакчылыг чер ба... алгаш көөрге, оларның хөй... де бурганның ол чырык... оран-савалары туттунган.

Чыргакы суурда чаа ту... субурганның ажыдыышк... Чөөн-Хемчик кожууннуң ... даргазы А.Н. Түлүш, ТР-... ның Төлээлекчилер палат... депутады М.С.Монгуш б... өске-даа аалчылар кээп кир...

Субурган ажыдыышк... бүгү чон суму чагыргазын... лын бедии-биле үнелеп тур... Амгы үеде Чыргакы суму ... газын Я.К.Монгуш удуртуп ... Ыдыктыг тудуг бүгү чон... болза, оларга ол ажыл чы... болганы чугаажок.

Ийе, бурганның оран-... болур ыдыктыг тудугну т... тускай шажынчы езу-чуру... гыыр ужурлуг. Аңаа лама-б... ларның арга-сүмези чугула ... Чыргакының субурганын ту... га Тываның Камбы-лама з... линде Туптен Минчээ башк... үлүг-хуузун киирген. Чы... жылар ол башкыга өөрүп ... риишкинин болгаш хүндүт... демдээ кылдыр богбаны б... берген.

Чыргакы суурда тут... ыдыктыг Бойду-Сады субу... ның ажыдыышкыны аът ча... мөге хүрежи-биле доозулга... аъттар чарыжынга Чыргак... нуң чурттакчызы Макар Дон... аъды мурнап келген. А ... аъттар аразынга Шемиден Е... Куударның аъды эрткен. Ы... субурган байырлалынга т... кааткан хүрешке Кызыл х... дан келген республикада б... гир мөге Амир Ховалыг ш... алыс боду Чыргакы чурттуг ... лыг мөге Кузетчи Куулар ... лешкен.

Вячеслав МОН...
радиожурна...

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7400. Чагыг 95. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакред... Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304...

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга бо... массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орта... Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2... чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парла... (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалда... редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган сан... болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар ботта... харыылаар.